

4.3 Звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі

Сучасна вітчизняна наука у зв'язку з інтенсивним прискоренням процесів гуманізації світової спільноти спрямована на винайдення та подальшу розробку не тільки ефективних і дієвих механізмів протидії злочинності, але і відбуття покарання, не менш складного та тривалого за своєю правовою природою процесу виправлення особистості. Серед існуючих інститутів державно-правового примусу найбільш суворим є покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк. До складу даного інституту входить найважчий вид покарання – довічне позбавлення волі, який викликає безліч суперечливих думок багатьох науковців.

Сучасне суспільство має протилежні думки стосовно покарання у вигляді довічного позбавлення волі, особливостей звільнення від його відбування або помилування засуджених. У законодавстві та практиці кримінального права існує безліч питань, стосовно яких відсутня однозначна законодавча регламентація або конкретні варіанти вирішення правових проблем. Не дивно, що питання, які стосуються довічного позбавлення волі, є предметом уваги Конституційного Суду, проте рішення цього органу також мають певні неточності та прогалини. Безперечно, питання призначення, відбування та звільнення від покарання у вигляді довічного позбавлення волі перебувають у фокусі уваги ЄСПЛ, який звертає увагу на дотримання норм Європейської конвенції з прав людини.

Крім того, на XX Конгресі Міжнародної асоціації кримінального права «Кримінальна юстиція та корпоративний бізнес» (Рим, 13-16 листопада 2019 р.) Папа Римський Франциск висловив таку думку: «У кожному злочині потерпіла сторона і два пошкоджені зв'язки: між злочинцем і жертвою та між злочинцем і суспільством... скоєння зла не виправдовує накладення іншого зла у відповідь. Йдеться про справедливість щодо потерпілого, а не про те, щоб засудити агресора» [100].

Тож дедалі частіше постає питання про перспективи звільнення від відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, які недостатньо опрацьовані у вітчизняному законодавстві, а тому дане питання потребує подальшого оновлення та модернізації відповідно до правового прогресу.

Довічне позбавлення волі як захід кримінально-правового примусу всебічно та повно досліджували вітчизняні вчені О.Ф. Кістяківський і Н.Д. Сергієвський. Вагомий внесок у дослідження довічного позбавлення волі зробили: Б.О. Кириш, Н.М. Михальська, Л.О. Мостепанюк, А.А. Музика, В.В. Сташис, А.Х. Степанюк, В.Я. Тацій, В.М. Трубніков, М.І. Хавронюк; досліджували питання смертної кари та її альтернатив такі українські науковці, як М.І. Бажанов, І.Г. Богатирьов, В.Ф. Бойко, О.М. Джужа, П.С. Матишевський, М.І. Мельник та ін.

Останніми науковими працями, у яких досліджувалося вказане питання, є наступні: Л.О. Мостепанюк «Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання» (Київ, 2005 р.), М.С. Пузирьов «Виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк у зарубіжних країнах: порівняльно-правове дослідження» (Київ, 2018 р.), В.В. Стаднік «Виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх» (Львів, 2018 р.), Г.В. Плахотник «Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років» (Харків, 2019). На відміну від вказаних праць, у даній роботі здійснена спроба комплексно дослідити питання довічного позбавлення волі в сучасній доктрині міжнародного права та в контексті українського кримінального законодавства.

Засуджені до довічного позбавлення волі – це єдина категорія, яка не підлягає умовно-достроковому звільненню, хоча така практика актуальна у багатьох країнах світу. Крім умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, досить часто застосовується практика перегляду вироку після відбуття мінімального встановленого законом строку. Для кожної держави він індивідуально визначений конкретним законодавством. В середньому мінімальний відбутий строк дорівнює 20 рокам відбування покарання у місцях

позбавлення волі. Крім того, кожна держава встановила власний механізм призначення та відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Виходячи із норм чинного українського кримінального законодавства, слід зазначити, що в Україні мінімальний строк відбутого покарання, який дає право засудженому звернення до Президента, становить 20 років, після чого Президент Актом про помилування може замінити довічне позбавлення волі на певний строк тривалістю не менше 25 років [101].

У Пояснювальній записці до проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заміни довічного позбавлення волі більш м'яким покаранням зазначено, що одним із найбільш важливих кроків при визначенні ефективної політики в області довічного позбавлення волі є розробка справедливої, добре обміркованої та гуманної процедури, щоб оцінити готовність того чи іншого ув'язненого до виходу на свободу [102].

Окремої уваги заслуговує той факт, що світова спільнота не вбачає проблеми у питанні можливості умовно-дострокового звільнення від відбування покарання. Європейський суд з прав людини відстоює позицію, що коли механізм призначення та відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі не передбачає дострокового звільнення або перегляду вироку засудженого, у такому випадку система кримінального права в аспекті призначення покарання не відповідає вимогам ст. 3 Конвенції [103, с. 197-200].

На VII-му Конгресі обговорювалися питання розробки та застосування стандартів ООН у галузі кримінального правосуддя. Результатом цього стало прийняття резолюцією 40/33 ГА ООН від 29 листопада 1985 року Мінімальних стандартних правил ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила). З метою розвитку цього питання на міжнародному рівні резолюцією ГА ООН 45/113 від 14 грудня 1990 року було прийнято Правила ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі [104, 105, с. 123-127]. Однак сам факт прийняття вищенаведених нормативно-правових актів міжнародного значення не забезпечує цілковите гарантування незастосування до неповнолітніх найбільш суворих заходів кримінально-

правового примусу. Міжнародний документ-довідь «Схеми винесення вироків неповнолітнім» («JuvenileSentencingSchemes») зазначає про застосування смертної кари до неповнолітніх: «Заборона використання цього заходу стала загальноприйнятою, вона є нормою, універсально визнаною в міжнародному співтоваристві. Ця заборона є нормою *juscogens*, якою жодна країна не має права нехтувати. Лише деякі національні закони і тепер дозволяють застосування смертної кари за злочини, учинені неповнолітніми. Серед таких країн можна назвати Іран, Саудівську Аравію, Судан, Тонга, Об'єднані Арабські Емірати та, можливо, Індійський автономний округ Джамма і Кашмір (Індія)» [104, 106, с. 121-133]. Із даної інформації можна сказати, що норми міжнародного законодавства, які прямо забороняють застосування до неповнолітніх застосування смертної кари та довічного позбавлення волі, мають юридичні сили не у всіх державах світу, що потребує значної дипломатичної роботи.

В Україні чинним кримінальним законодавством передбачена заборона довічного позбавлення волі для неповнолітніх, що робить його більш гнучким і модернізованим, а також узгоджує із міжнародним законодавством. Відповідно до Пленуму ВСУ «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16.04.2004 року зазначено: «При призначенні покарання неповнолітньому за сукупністю злочинів або вироків остаточне покарання у виді позбавлення волі не може перевищувати 15 років (ч. 2 ст. 103 КК)» [107, 105 с. 123-127].

На думку Г.В. Плахотник, особливої уваги заслуговують жінки, які завагітніли або народили дитину під час відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Науковець вважає, що такий юридичний факт має стати підставою для обов'язкової заміни довічного позбавлення волі максимальним розміром (15 років) позбавлення волі на певний строк. Між іншим, у науковій праці правника пропонується ст. 64 ККУ доповнити частиною 3 такого змісту: «3. Жінці, яка стала вагітною або народила дитину під час відбування довічного позбавлення волі, суд замінює це покарання позбавлення волі строком на п'ятнадцять років» [108, с. 16]. Проте, дана пропозиція автора

виглядає дискусійною. У разі прийняття такої законодавчої новели буде створено підставу певній частині жінок, засуджених до довічного позбавлення волі, уникати справедливого покарання за вчинений злочин. Тому, можливо, таку умову слід віднести до диспозитивних повноважень суду.

Дослідивши законодавчий проект стосовно заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, ми прийшли до висновку, що його реалізація сприятиме захисту прав і законних інтересів осіб, яких довічно позбавлено волі, з одночасним скороченням чисельності осіб, які відбувають такий вид покарання, проте із врахуванням і підтриманням належного рівня безпеки у суспільстві та державі. Створення механізму заміни покарання у вигляді довічного позбавлення волі більш м'яким формує перспективу для засуджених. Проте, незважаючи на це, дана перспектива звільнення у будь-якому випадку вміщує ряд вимог і умов, за яких у засудженого з'являється можливість пом'якшення санкції. Сьогодні у системі покарань кримінального права найбільш актуальними є питання звільнення від кримінальної відповідальності або заміни покарання більш м'яким, зокрема вони стосуються і довічного позбавлення волі. Особи, які відбувають такий вид покарання, прагнуть до пом'якшення покарання, використовуючи юридичні засоби захисту, передбачені законодавством. Подане дослідження спрямоване на пошук нових перспектив звільнення від довічного позбавлення волі, зокрема умовно-дострокове звільнення від відбування покарання. У більшості світових держав існує даний механізм, який вирішує ряд організаційних питань, пов'язаних із забезпеченням установ виконання покарань, а також пришвидшує процеси виправлення та ресоціалізації особи, мотивуючи її до повернення до нормального суспільного життя. Проте умовно-дострокове звільнення від відбування даного виду покарання має ґрунтуватися на підставах, які нададуть можливість виправданого умовно-дострокового звільнення. А саме строк, який буде взято за основу для вирахування обсягу відбутого покарання, який, на нашу думку, повинен становити 20 років, тому що саме він вказаний у кримінальному законодавстві щодо довічного позбавлення волі та є середнім показником серед сукупності

держав, де застосовується мінімальна межа для амністії або строк, який використовується в умовно-достроковому звільненні.

Крім того, у випадку запровадження механізму умовно-дострокового звільнення законодавцю слід звернути увагу на ризики, які можуть мати місце під час прийняття суддею рішення стосовно умовно-дострокового звільнення від довічного позбавлення волі. Зокрема, на нашу думку, таке рішення має прийматися колегією у складі не менше трьох суддів апеляційного суду (судді першої інстанції не можуть складати колегії) з метою запобігти протиправному впливу на суддів зі сторони заінтересованих суб'єктів, переважно з боку засудженого. У випадку запровадження механізму умовно-дострокового звільнення подальшої розробки потребують забезпечувальні норми, які передбачають можливі ризики під час прийняття суддею такого рішення.

В Україні сьогодні значна кількість засуджених, які мають бажання звернутися із клопотанням до Президента про видання ним Акта помилування, до наукових юридичних установ, де працюють кваліфіковані фахівці у галузі кримінального права, інших різного роду правових установ із запитом про надання правової допомоги, щоб захистити свої права та свободи. Зокрема, не поодинокі випадки звернень і до Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: і безпосередньо звернень громадян, і звернень установ з приводу надання експертної оцінки стосовно звернень до Конституційного суду України. Так, до Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ надходили листи від 26.11.2018 і 12.12.2018 рр. від засудженого до довічного позбавлення волі А., який вважає неправомірним винесення вироку стосовно нього про призначення смертної кари, а в подальшому її заміни на довічне позбавлення волі. Відповідь на поданий лист навчальним закладом було надано конструктивно та чітко стосовно поставлених А. запитань. У результаті цього було виведено приписи стосовно того, що Положення про порядок здійснення помилування не посилює покарання, а також засудженому роз'яснено моменти прогалин у строках у перехідний період становлення нової системи кримінального законодавства.

Громадянин К. вказав на те, що Апеляційний суд Хмельницької області своєю ухвалою від 24.04.2018 відмовився застосувати міжнародне право та статтю 28 Конституції України щодо дострокового звільнення чи заміни більш м'яким покаранням довічного позбавлення волі за відсутністю у нормах Кримінального кодексу України відповідного механізму. Дійсно, суди не вправі застосувати норми статей 81, 82 КК України до осіб, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі з огляду на частину 4 статті 3 КК України, де зазначено, що застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено, що цілком відповідає принципу законності. Проте сучасна вітчизняна спільнота та міжнародне товариство схиляються до модернізації чинного законодавства шляхом побудови механізму умовно-дострокового звільнення за певних обставин і умов. Це не означає, що ув'язнені із запровадженням такого механізму мають бути масово звільнені. Власне дострокове звільнення і має назву умовного, тому що відбувається лише за певної умови та передбачає її виконання.

Тож українське законодавство стосовно призначення та відбуття покарання є недосконалим в аспекті відсутності мінімального строку відбутого покарання для можливості дострокового звільнення, внаслідок чого відсутній і механізм умовно-дострокового звільнення, що порушує міжнародно-правові норми стосовно створення належних умов і перспектив для виправлення і ресоціалізації особистості. Існує необхідність в оновленні існуючого законодавства щодо надання засудженим можливості умовно-дострокового звільнення із врахуванням міжнародних нормативних стандартів, які мають узгоджуватися із чинною нормативно-правовою базою.

Отже, створення механізму заміни покарання у вигляді довічного позбавлення волі більш м'яким формує надію для засуджених, стимулює правослухняну поведінку під час відбування покарання. Проте, незважаючи на це, дана перспектива звільнення у будь-якому випадку вміщує ряд вимог і умов, за яких у засудженого з'являється можливість пом'якшення санкції.

Зважаючи на Європейську конвенцію з прав людини, практику ЄСПЛ,

вважаємо за доцільне оптимізувати чинне кримінальне законодавство в частині відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі, застосувавши можливість умовно-дострокового звільнення у випадку, якщо особа своїми діями доводить своє виправлення та прагне до зміни злочинного світогляду. Зокрема, ст. 81 Кримінального кодексу України викласти в наступній редакції: «Умовно-дострокове звільнення може бути застосоване до особи, яка відбуває покарання у вигляді довічного позбавлення волі за підстав, визначених законом. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання здійснюється після відбуття не менше трьох чвертей строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-достроково та знову вчинила умисний злочин протягом невідбутої частини покарання. Строк, на основі якого вираховується кількість необхідно відбутого покарання, становить 20 років».